

”I Kaijutan war een hop qwinfolk och barn” – Kvinnor ombord på 1600-talets örlogsfartyg

Mirja Arnshav

IFilmer, böcker och museiutställningar målas stormaktstidens örlogsflottor allt som oftast upp som en helt och hållet manlig värld. Även inom facklitteraturen och forskningen finns en tydlig tendens att befolka fartygen med uteslutande män och pojkar. Lämnas könssammansättningen okommenterad ser nog de flesta också en maskulin miljö framför sig. Men stämmer verkligen denna bild?

Den här artikeln är ett försök att sammanställa något av kunskapsläget kring kvinnor i 1600-talets svenska örlogsflotta, och sondera terrängen för framtida forskning. Många frågor återstår att besvara, och det är ännu för tidigt att dra några slutsatser om hur ofta kvinnor fanns med på örlogsfartygen, vad de gjorde där och hur deras tillvaro ombord såg ut. Men bara genom att glänta lite på dörren till 1600-talskvinnornas värld är det ändå

Mirja Arnshav (fil. lic) är arkeolog och forskningsamordnare verksam vid Vasamuseet, Sjöhistoriska museet och Marinmuseum. Mirja har publicerat flera artiklar och böcker inom det tvärvetenskapliga forskningsfältet maritima studier och intresserar sig särskilt för minnesprocesser och kulturarvsfrågor.

tydligt att bilden av flottan som en helt och hållet manlig sfär i själva verket är en kraftig förenkling, för att inte säga förvrängning, av de faktiska historiska förhållandena.

En minneslucka

Varför vet vi så lite om kvinnors historia inom örlogsflottan? Hur har denna minneslucka uppstått? Som påpekats av de forskare som gett sig i kast med att studera kvinnor inom militära institutioner under tidigmodern tid är ämnet något av en blind fläck för den militärhistoriska forskningen. En pragmatisk förklaring som anförts är att ämnet har sina historiska rötter i den militära utbildningen, som sökte dra lärdom av historien med avseende på stridstaktik och strategi. Detta ledde till ett naturligt fokus på själva slagen, medan mindre uppmärksamhet ägnades åt vardagligheter och sociala förhållanden. Därtill har det länge funnits en intellektuell klyfta mellan kvinnohistoriker och militärhistoriker, och en ömsesidig skepsis till att närma sig varandras forskningsområden.¹

Det är också viktigt att komma ihåg att kunskapsluckorna kring kvinnor i flottan inte är ett isolerat problem. Tvärtom skulle man kunna relatera det till en utbredd historisk glömska som omfattar kvinnors gärningar och livsöden även på många andra områden. Ingen har väl missat de senaste årens debatter om den besvärande frånvaron av kvinnor i skolans historieböcker. Varför kvinnornas handlingar och erfarenheter lyser med sin frånvaro råder det delade meningar om. Om man får tro de historiker som deltagit i debatten verkar det i alla fall som att det i stor utsträckning är den traditionella historieskrivningens genomslagskraft som spökar. ”Kungar och krigshistorien” har fortfarande ett starkt grepp om vårt historiemedvetande, och fortsätter styra våra prioriteringar, urval och frågor. Tystnaden kring kvinnorna är därför, menar de, i mångt och mycket en spegling av den kvinnoideal som rådde under 1800-talet och stora delar av 1900-talet, då historieämnet konsoliderades och grunden lades för senare tiders historieskrivning.² Vår egen tids historiesyn och det perspektiv vi bär med oss i arbetet styr vilka frågor vi ställer till materialet, och gör det svårare att få syn på förhållanden som inte stämmer med de egna för-

väntningarna. Ibland kan det till och med vara så att dessa normer formar vårt sätt att katalogisera och förteckna dokumenten, med konsekvensen att kvinnorna blir ännu mer dolda.³

Men förtigandet av kvinnohistorien har inte bara att göra med nutidens, läroboksförlagens eller för den delen den tidigare historikerkårens brist på intresse, källkritiska tillkortakommanden eller hämmande förväntningshorisonter. Ibland speglar det också var luckorna finns i det historiska källmaterialet. 1600-talets kvinnor är slående frånvarande i källorna. Vi har alltså att göra med ett dubbelt osynliggörande, som dels sker nu i vår tid men som också speglar det samtida 1600-talets uppfattningar om genusordning.

En anledning till att det är svårt att få syn på kvinnorna i källorna är dåtidens manscentrerade terminologi för arbeten⁴ och inte minst hushållssystemet, som påbjöd att den gifte mannen företrädde det gemensamma hushållet i formella sammanhang. Rent konkret kan det yttra sig genom att kvinnornas underskrifter saknas på officiella dokument, eller att de istället använt sig av sin makes signatur. När de gjort investeringar kallas de i dokumenten för herrar, och när de arbetat med skjuthåll benämns de körkarlar. Transaktioner och verksamheter som i praktiken drivits av kvinnor har alltså systematiskt knutits till män, eller manliga yrkestitlar. Och när kvinnorna väl framträder i källorna är det inte ovanligt att deras betydelse och kompetens på olika vis förminsks eller dolts i olika omskrivningar. Kvinnor som fungerat som företagsledare eller drivit gods tituleras kort och gott som änkor, och de som idkat hantverk eller ägnat sig åt andra näringar kallas vanligen för pigor.⁵

För historikern finns det således massor av villospår i källmaterialet, som det gäller att kunna avkoda och sätta i sitt sammanhang. En framkomlig väg kan vara att titta lite extra noga på vad änkor haft för sig. I de fall då männen fallit ifrån blir nämligen kvinnorna genast tydligare i källorna. Inte sällan visar det sig då att de är fullt inbegripna i olika verksamheter som kräver kompetenser som det rimligen måste ha tagit många år att skaffa sig. Med andra ord kan man utgå från att kvinnorna redan innan sina makars död utfört kvalificerat arbete, om än i sin makes namn. Det är också värt att notera att de snabbt intar höga poster och når stort inflytande när nya ämbeten, utan etablerade patriarkala strukturer, instiftas.⁶

Att kvinnorna inte omnämns i skriftliga källor betyder alltså knappast

att de inte varit delaktiga i de verksamheter som beskrivs i dokumenten, eller att deras gärningar varit mindre betydelsefulla. Tvärtom pekar forskningen på att 1600-talets kvinnor överlag haft en starkare och friare ställning än vad kvinnor haft under 1800-talet eller det tidiga 1900-talet. Visserligen hade kvinnorna då erhållit flera viktiga formella rättigheter, men genom den syn på kön och köns egenskaper som kom med industrialiseringen och det ökade välståndet kom kvinnors manöverutrymme ändå att krympas. Verksamheter där kvinnors närvaro tidigare varit utbredd och accepterad, blev nu till manliga sfärer, samtidigt som kvinnors arbete nedvärderades och deras gärningar förminsades. Många gånger är det just denna samhällsordning som ligger till grund för det allmänna historiemedvetandet om hur det var "förr i tiden", och som vi mer eller mindre omedvetet tenderar att projicera även på äldre perioder och samhällsförhållanden.⁷

Ny forskning visar att det finns mycket spännande historia att hämta genom att studera 1600-talets kvinnor. Men det kräver helt klart lite mer arbete för att få kvinnorna att framträda. Dels måste vi plocka av oss 1800-talsglasögonen, och inte på förhand avfärda deras närvaro och betydelse som historiska aktörer. Dels gäller det att närma sig källorna med vissa förkunskaper om 1600-talets samhälle och med förmågan att läsa mellan raderna.

Kvinnor i fält

En intressant grund till förståelse för kvinnors roll i militära organisationer i 1600-talets Europa erbjuder Maria Sjöbergs, John Lynns, Mary Ailes och Barton Hackers forskning om kvinnor i fält.⁸ Genom att närläsa dagböcker och levnadsbeskrivningar, kritiskt granska fälttågens räkenskaper och zooma in i bataljmålningarna har de lirkat fram kvinnorna ur historiens dimridåer, och visat att kvinnor och även barn var med i fält när 1600-talsarméerna tågade fram. Förhållandena verkar ha varit tämligen likartade i den svenska armén och i de andra stora arméerna som rörde sig genom Europa.

Mantalsmässigt kunde flera av dessa mäta sig med samtidens större samhällen och städer. Men där fanns långtifrån bara soldarer. Till varje armé

hörde också en tross, som inte sällan omfattade fler människor än själva trupperna, och som till stor del bestod av kvinnor.⁹ En del var födda och uppvuxna i trossen, andra anslöt sig till den framdragande armén under resans gång och åter andra dök upp som tillfälliga besökare i fältlägren. Många av kvinnorna anlände som medföljare till soldaterna. Kort sagt fanns det både kvinnor som ofrivilligt hamnat i trossen och kvinnor som självmant sökt sig dit; i hopp om bättre försörjningsmöjligheter och för att kanske kunna återvända hem med krigsbyte och ökat välstånd.¹⁰

Att så många icke-stridande människor befann sig på fälttåg har att göra med att dåtidens samhälle inte gjorde samma tudelning som vi idag gör mellan civilt och militärt. Krigstågen var ingen renodlad soldatororganisation, utan utgick precis som resten av samhället från hushålls-

1600-talets krigskonst utgör ett bra titthål till kvinnors liv i fält. Här Philips Wouwermans Soldattross med marketenterskor med barn från omkring 1650. © Wikimedia commons.

organisationen och principen att varje hushåll eller familj ansvarade för den egna försörjningen och överlevnaden.¹¹ Människorna i trossen utförde därför många oumbärliga arbeten som den militära organisationen inte hade tillräckliga medel och bemanning för. Därtill kom att somliga arbetsuppgifter, till exempel tvättning, var starkt genuskodade och ansågs direkt opassande för män. En del av kvinnorna lydde under ett regemente och var kontrakterade för att utföra olika arbeten, men de flesta tillhörde ett enskilt hushåll.¹²

Många av arbetsuppgifterna för kvinnorna i fält var mer eller mindre desamma som utfördes av kvinnor utanför armén, medan andra inte var typiska kvinnoarbeten utan en följd av det speciella sammanhanget. Vanliga arbeten som kvinnorna i trossen utförde var att sköta sjukvården, att dra vagnar och kärror, samla ved och att vakta och bära sina mäns bagage. En del tjänade sitt uppehälle genom marketenteri, tvätt och sömnad. Andra drev hantverksrörelser tillsammans med sina män, ofta med särskilt ansvar för bokföringen, och saluförde varor, som inte sällan var plundrade, i fältlägren eller på lokala marknader.¹³ Det finns också uppgifter om att kvinnor ibland kunde finnas på själva slagfältet, där de försåg de stridande med vatten och ammunition som de samlat från de stupade, och att de även drog undan de skadade.¹⁴ Av marschordningen för den svenska armén framgår också att kvinnor hjälpte till att rida de hästar som saknade rytare.¹⁵

Oräknat de kvinnor som uppträdde som soldater gör dåtidens texter och dagens forskning ofta en uppdelning mellan tre kategorier av kvinnor i fält; hustrur, "horor" och prostituerade. Hustrur var kyrkligt vigda med en soldat, "horor" levde också i tvåsamhet men i så kallade soldatäktenskap, utan kyrkans välsignelse, medan prostituerade åsyftade kvinnor som mot ersättning bjöd ut sin kropp till olika män.¹⁶ I verkligheten kunde dessa roller skifta allteftersom förutsättningarna och turen förändrades.¹⁷

De allra flesta kvinnorna i fältlägren var alltså partner till någon av soldaterna. Dessa kvinnor bodde tillsammans med sina män, delade fältlivets vedermödor, samt uppbar en stor del av ansvaret för att försörja det egna hushållet med mat, ved och kläder. De vaktade tillhörigheter och deltog även i plundringar efter slagen. För den stridande soldaten ökade chanserna till överlevnad om han vid sin sida hade antingen medföljande familj,

en kvinna eller en städslad hjälppojke, som kunde bistå i den kamp som utgjorde krigets vardag, nämligen kampen för försörjningen och mot sjukdomar. För kvinnornas del innebar tvåsamheten ett visst skydd mot övergrepp från övriga män i fältlägren. Kvinnor som förlorat sina män var av den anledningen ofta snara med att binda sig till en annan soldat.¹⁸

Bland trossens kvinnor fanns många hustrur som följt sina män hela vägen hemifrån. Så länge det inte fanns något utbyggt system för soldatfamiljernas försörjning under makens frånvaro, kunde valet att följa den utskrivne mannen i fält framstå som ett bättre alternativ till att bli kvar hemmavid. Rent legalt fanns inte heller några hinder för en hustru att följa sin man i fält. När de svenska krigsartiklarna från 1622 påbjöd att det stod varje gift soldat fritt att medföra sin fru i fält (och att den ogifte soldaten genast borde äkta den kvinna han sällskapade med) ska det därför förstås som en eftergift till en redan etablerad kvinnlig närvaro, och en anpassning till de regler som redan praktiserades i andra länders arméer. Från arméns perspektiv hade systemet med medföljande hustrur den fördelen att det erbjöd viss social stabilitet för soldaterna samtidigt som det medverkade till att hålla nere utbrott av könssjukdomar som till exempel syfilis i lägren. Dessutom innebar det gratis arbetskraft och underlättade försörjningen av armén.¹⁹

Även bland de högre befälen var det mycket vanligt att familjemedlemmar och tjänstefolk följde med i fält. Eftersom fälttågen kunde bli fleråriga och barnadödligheten var hög måste man se till att mannen och hustrun fick tillfälle att träffas, så att barnafödandet och adelssläkternas fortlevnad kunde upprätthållas. Därutöver behövdes ett följe av tjänstefolk som ombesörjde att de högre befälen kunde föra en materiellt och socialt högtstående tillvaro även i fält.²⁰

Under andra halvan av 1600-talet började den kvinnliga närvaron i arméerna dock successivt att minska. Orsakerna kan dels sökas i militära reformer, dels i förändringar på det sociala och religiösa området. Övergången till en stående armé och ett utbyggt försörjningssystem för såväl soldatfamiljer som arméns behov minskade möjligheterna för kvinnor att försörja sig inom det militära. Å andra sidan var det inte längre av nöden tvunget för makarna att följas åt i fält, för omvårdens och uppehållets skull. Samtidigt började också kyrkan – både den reformerta och den ka-

tolska – predika en striktare syn på mäns och kvinnors olika plikter och dygder, och betona äktenskapets helgd. Detta lade grunden för en ny genusordning, som för kvinnornas del innebar att de knöts närmare hemmet, och att deras närvaro på andra arenor allt mer började ifrågasättas. Härmed var två viktiga pusselbitar på plats för den fortsatta omvandlingen mot 1800- och 1900-talens nästintill helmanliga militära institutioner.²¹

Kvinnor i flottan

Om vi genom Maria Sjöbergs med fleras forskning har fått bättre kunskap om kvinnorna i de svenska fältlägren, är frågan om kvinnors närvaro inom örlogsflottan fortfarande ett oskrivet kapitel.²² Tyvärr är källäget inte heller ett dugg bättre än vad som diskuterats inledningsvis. Uppgifter om kvinnor saknas genomgående i den bokföring och dokumentation som flottan upprättade. Det gäller å andra sidan även andra grupper som vi med säkerhet vet fanns ombord, till exempel båtsmännen, som trots att de utgjorde majoriteten av besättningen sällan nämns i källorna. Även om det är svårt att hitta skriftliga belegg för att kvinnors närvaro i örlogsflottan inser vi samtidigt att många av de hustrur som tillsammans med sina män befann sig i armén på andra sidan Östersjön även måste ha varit med på resan dit, och alltså vistats ombord på flottans fartyg. Likaså vet vi att kvinnor under 1600-talet ibland uppträdde som män och lät sig värvas till strikt manliga yrken, som till exempel soldat eller båtsman.

Kvinnors närvaro ombord kan alltså studeras utifrån två perspektiv: kvinnors närvaro som ”förklädda till män” och kvinnors närvaro ”som kvinnor”. Låt oss börja med de mansklädda kvinnorna, som trots att de var jämförelsevis få, och egentligen inte kastar så mycket nytt ljus över livet i fält, är de som hittills tilldragit sig störst intresse i såväl populärkulturella sammanhang som i tidigare forskning om kvinnor i militära organisationer. Flera fall är kända från armén och har uppmärksammats i samtida visor och litteratur. Det kanske mest välkända, om än något senare, marina exemplet är Hanna Snell, som en lång period under mitten av 1700-talet tjänstgjorde som marinsoldat i brittiska flottan.²³ Ytterligare redogörelser för mansklädda kvinnor i utländska flottor liksom i svenska armén och på lands-

bygden talar för att fenomenet inte var alldeles ovanligt, och i viss mån accepterat av det omgivande samhället. Så länge dessa personer skötte sina arbeten, uppträdde som ärliga män och inte äktade andra kvinnor,²⁴ fanns det ingen anledning att straffa dem alltför hårt.²⁵

Vad de mansklädda kvinnorna hade för könsidentitet är svårt att uttala sig om, men det finns egentligen ingen anledning att misstänka annat än att de flesta av dem betraktade sig själva som kvinnor, men att de spelade en mansroll för att uppnå olika fördelar. Att med utgångspunkt från vår egen kulturs förståelse av transvestism som något starkt sexuellt laddat och/eller ett uttryck för en överskridande könsidentitet, leder sannolikt fel. Ofta tycks förklädnaden först ha uppstått som en tillfällig lösning eller ett skydd, som av olika anledningar blivit svår att kasta av sig. Ett vanligt motiv verkar ha varit att kvinnorna ville åtnjuta mannens större friheter, att de ville uppnå en annan social position eller att de helt enkelt föredrog de manliga arbetena.²⁶ Andra gånger var maskeringen av nöden tvungen, och ett led i att fly från lagens långa arm, att kunna resa oantastad, att öka möjligheterna till försörjning eller för att inga kvinnokläder fanns att tillgå i fält. De kvinnor som tagit värvning som män förklarade sig inte sällan ha handlat av patriotiska skäl. Här måste man dock vara försiktig med att inte överdriva patriotismen som drivkraft, eftersom det också verkar ha anförts som ett argument för strafflindring.²⁷

Även om mörkertalet är stort, finns det från en svensk horisont även vissa uppgifter om kvinnor som uppträtt som män inför högsjöflottan och skärgårdsflottan. För trots att dessa personer normalt undvek att ge sig till känna som kvinnor, hände det ändå ibland att de blev påkomna eller själva nödgades avslöja sin hemlighet.

I ett brev från 1673 berättas om att tumult uppstått på Södermalm i Stockholm då en folksamling uppenbarat att en fru klätt sig i båtsmanskläder.²⁸ Ett annat exempel från källorna är Anna Jöransdotter, som ertappats med att begå stöld och tvingats fly undan lagen. Förklädd till man råkade hon på länsman som tog henne för en manlig lösdrivare och försökte utverka att hon, med stöd av legostadgan, skulle bli utskreven som båtsman (Anna skrevs i slutändan ut som soldat).²⁹ Ett något senare exempel är slutligen Brita Hagberg, som tog värvning i Gustav III:s flotta för att leta efter sin försvunne make, och som stred i Svensksund 1790.³⁰

De mansklädda kvinnornas historia är på många vis spännande och intressant. De har mycket att berätta om strategier, levnadsvillkor och genusordningen i 1600-talets samhälle. De passar också väl in i vårt sökande efter en alternativ historia, där även minoriteter och normbrytare utgör viktiga kapitel. Däremot hjälper de oss inte hela vägen fram när det gäller en vidare förståelse av vilken plats kvinnor egentligen hade inom flottan. Om man väljer att förstå dessa mansklädda kvinnor som just "normbryterskor" förstärker de tvärtom vår bild av örlogsflottan som en strikt manlig miljö. Men behöver det faktum att kvinnor inte skrevs in i örlogsflottan annat än under manlig förklädnad innebära att det överhuvudtaget inte fanns utrymme för kvinnor som var öppna med sin kvinnliga identitet? Hur såg egentligen praxis ut för kvinnlig närvaro? För den som vill nå en vidare förståelse av flottans sociala verklighet är det därför minst lika intressant att rikta sökarljuset mot de kvinnor som befunnit sig ombord "som kvinnor".

Kvinnors närvaro inom flottan är inte lika väl utforskat som deras liv i fält. Allmänt anses det att platsbristen ombord på fartyg gjort att kvinnor inte kan ha verkat där på samma sätt som i fältlägren, utan att trossens funktioner upprätthållits i hamnkvarteren och vid baserna.³¹ Men därmed inte sagt att deras frånvaro var total. Även om kunskapsläget generellt är dåligt finner vi också i den internationella forskningen sporadiska belegg för att kvinnor kunde vistas ombord. Dessa exempel är intressanta som ögonöppnare, och bidrar också till förståelsen av vilka dessa kvinnor var och vad de gjorde på flottans fartyg i 1600-talets Europa.

Som påpekats av militärhistorikern Barton Hacker finns det flera samtida avbildningar av skepp i hamn som visar kvinnor som umgås med männen ombord. Ibland följde sjömännens hustrur med på delar av resorna, för att sättas iland när fartyget skulle inspekteras eller när det skulle lämna hemlandet. Att dessa medföljande kvinnor kunde vara många till antalet finns beskrivet i såväl brittiska som danska källor från 1670-talet.³² Det finns också belegg för att kvinnor ibland tilläts vara kvar ombord, både på långväga expeditioner till andra sidan jorden, och när man gav sig ut för att möta fienden. Bland annat fanns det inom engelska flottan en lång tradition av sjöfarande kvinnor som arbetade med sjukvård ombord – även om de inte alltid var officiellt erkända eller ens tillåtna av amiralitetet. Det

finns också exempel från tidigt 1800-tal om att sjömanshustrur sprang med krut från krutdurken till kanonlaget under pågående sjöslag.³³ Likaså finns det uppgifter om medföljande kvinnor som varit knutna till befäls-personer.³⁴

Även om det saknas motsvarande kunskap om förhållandena inom den svenska flottan finns det i den tidigare forskningen om kvinnor inom det militära enstaka uppgifter som sprider visst ljus över läget ombord. Bland annat finns det källor som talar om svenska kvinnor i utländska flottor liksom källor om utländska kvinnor som genomfört sjöresor med den svenska armén som slutdestination.

Det första fallet är grevinnan Catharina Charlotta och hennes hovdam, prästdottern Anna Agriconia. Dessa ingick i fältmarsalken greve Köningsmarcks hushåll och följde med när denne drog ut på sjötåg. Efter några år i tysk tjänst blev Köningsmarck på 1660-talet överbefälhavare över republiken Venedigs flotta, och gick i krig mot Turkiet. Av Anna Agriconias dagdöcker från tiden framgår att kvinnorna som regel, precis som på land, hölls utanför de direkta stridigheterna, men att de ofta var ombord på fartygen och hade sitt kvarter där. De visar att hushållssystemet – åtminstone i vissa länder – praktiserades också i de krig som fördes till sjöss.³⁵

Det andra exemplet är hämtat från den skotskfödde legosoldaten Monros historik baserat på dennes erfarenheter i det trettioåriga kriget. I sin redogörelse nämner han att en sergeanthustru fanns ombord på det fartyg som hans regemente reste med, när de skulle ansluta sig till de svenska styrkorna i Tyskland. Att han valt att nämna denna kvinna i sin historik har inte att göra med hennes närvaro i sig. Det han fann anmärkningsvärt var däremot att hon utan assistans födde ett barn just i den stund då fartyget rände på grund och man led skeppsbrott, och att hon dagen efter, när de ombordvarande bärgats, förmådde genomföra en lång dagsmarsch med sin nyfödde son i armarna.

Monros redogörelse vittnar om att kvinnors närvaro i regementena var så pass vanlig att samtiden inte tyckte att det i sig inte var något värt att kommentera. Att legoknektar tog med sig sina familjer var en väl etablerad praxis – Monro själv medförde både fru och barn, vilka han dock valde att inkvartera i Stettin medan han stred med de svenska styrkorna.³⁶

Sjöartiklarnas bestämmelser och amiralitetsrättens protokoll

En liten aning närmare svaret på frågan om kvinnors närvaro ombord på den svenska flottans fartyg kommer man genom att studera dåtidens lagar. I de gamla sjölagarna från Johan III:s tid nämns ingenting om hur flottan skulle förhålla sig till kvinnor ombord. I 1628 års förslag till nya artiklar finns däremot en formulering som 1644 vann laga kraft: "Inga horor skola lida i skeppet, men vill någon ha sin hustru med sig, det stånda honom fritt, här på strömmen eller uti Skären, men inte på någon resa, där det gäller emot fienden".³⁷ I ett sejnbrief från 1676 understryks återigen förbudet mot horor, och i Karl XI:s sjöartiklar från 1685 fastslogs att alla horor skulle "köras ut" ur flottan.³⁸

Genom dessa formuleringar får vi veta flera viktiga saker. Horor (det vill säga kvinnor som av samtiden kunde anses vara osedliga, men som långt ifrån alltid var prostituerade) var konsekvent förbjudna att vistas ombord. Hustrur var däremot välkomna så länge skeppet låg för ankar på strömmen eller höll sig i skärgården och så länge det var fråga om andra slags expeditioner än rena krigståg. I praktiken innebar det att dörren stod, om inte vidöppen så i alla fall på vid glänt, för gifta kvinnor. Precis som på land var nämligen de faktiska sammandrabbningarna mycket sällsynta. På majoriteten av örlogsfartygens resor fanns det således inga formella hinder för kvinnor att vistas ombord.

I vilken utsträckning kvinnor faktiskt följde med fartygen är däremot svårt att veta enbart med utgångspunkt från sjöartiklarnas bestämmelser. Det är som bekant inte alltid som rättigheter tas i anspråk och det är inte heller alltid som förbud följs. Jämfört med idag rådde dessutom under 1600-talet en förhållandevis flexibel och pragmatisk inställning till lagar och förordningar. Det var till exempel inte ovanligt att kvinnor lämnade vittnesmål i rättegångar trots att de egentligen var förbjudna att göra det. Sjöartiklarna verkar vara ett exempel på ett regelverk som i praktiken fungerade mer som riktlinjer än faktiska förbud, och där många av bestämmelserna aldrig prövades rättsligt. Den artikel som reglerade kvinnors närvaro ombord är just en sådan. Det finns med andra ord inget känt fall där någon stått anklagad för överträdelse mot de regler som fanns för kvinnors närvaro på örlogsfartyg. Detta kan man välja att tolka som att de inte fanns

något att reagera mot, det vill säga att inga kvinnor någonsin vistades olovligt ombord. En mer trolig tolkning är dock att flottan helt enkelt inte lade någon större vikt vid kvinnors närvaro – att det var en icke-fråga. Och i den mån det uppstod konflikter kring detta verkar de ha varit så pass lättlösta att de hanterats direkt av befälen, utan att allvarliga repressalier behövde utfärdas.³⁹

På senare år har forskningen om stormaktstidens örlogsflotta fått något av en renässans, med ett ökat intresse för de sociala förhållandena ombord. Flera verksamma forskare på fältet uppger också att de faktiskt stött på uppgifter som indikerar kvinnlig närvaro ombord.⁴⁰ Ett särskilt viktigt källmaterial är amiralitetsrättens bevarade protokoll och vittnesmål.⁴¹ När konflikter uppstått eller då fartyg förlorats har man haft behov av att skaffa sig mer detaljerade redogörelser för omständigheterna ombord. Ofta är det i dessa sammanhang, när något gått snett, som vardagen bakom flottans officiella organisation skymtar. I den vardagen ingick kvinnor.

Kvinnor på svenska örlogsfartyg

Den kanske mest välkända uppgiften om kvinnlig närvaro ombord på ett av flottans fartyg kommer från det legendariska skeppet *Resande mannen*, som förläste år 1660 under dramatiska omständigheter i Stockholms skärgård. Skeppet var vid tillfället på väg mot Polen med en delegation som med greve Schlippenbach i spetsen skulle delta i diplomatiska förhandlingar. Kort efter avfärden från Dalarö stötte man på hårt väder och draggade på en klippa. Inför riksrådet och amiralitetsrätten vittnade den överlevande ambassadsekreteraren Andreas Bjugg (senare Lilliestjerna) om hur man i det läget sjösatt en jolle, i vilken bland annat greve Schlippenbach och en kvinna som han kallar kaptensens fru eller mätress försökt rädda sig. Båten kantrade emellertid och efter en kort kamp i vågorna försvann både greven och den okända kvinnan i havet.⁴²

Vittnesmålet är i många stycken detaljerat, men innehåller också flera märkliga påståenden, inte minst vad beträffar den omkomna kaptenen och hans kvinnoaffärer. Det finns anledning att misstänka att Bjugg helt enkelt försökte framställa den förolyckade kaptenen som oansvarig och ohederlig

och skuldbelägga honom för olyckan. Om det faktiskt fanns en kvinna med ombord, och huruvida hon i så fall var där i egenskap av fru eller mätress, kan vi därför inte vara helt säkra på.

Att kvinnor faktiskt deltagit under resor med flottans örlogsfartyg framgår dock av andra rättsfall. Hösten 1672 gjorde skeppet *Danska Phoenix* en resa till Riga efter ekvirke under befäl av kapten Verner von Rosenfelt. Under resans gång hamnade von Rosenfelt i en hetsig konflikt med sin underlöjtnant, Erik Hansson Husman, som hade sin hustru, Catharina Olofsdotter Möller, med sig ombord. I konflikten tog Catharina sin mans parti och hävdade senare för rätten att kaptenen vid ett tillfälle tagit nyckeln ur dörren när han varit ensam med henne i kajutan (vilket skulle anspela på att han försökte sig på sexuella närmanden). Med hjälp av mutor försökte hon även få några av skeppets båtsmän att vittna till löjtnantens fördel. Rätten avfärdade hennes påståenden som försök att framställa Rosenfelt i dålig dager och båtsmännen gick tydligen inte att muta.⁴³ Men intressant i sammanhanget är att ingen i rätten antydde att Catharinas närvaro ombord under resan skulle varit egendomlig eller ovanlig.⁴⁴

Även från källorna om regalskeppet *Riksäpplet* finns flera uppgifter om att kvinnor besökte skeppet när det låg uppankrat i Dalarö. Innan man begav sig ut mot Pommern år 1675 noterade skrivaren att: "Amiralen Bark hade sin fru med sig ombord; hon fick nu lämna skeppet. Vilken dag som helst kunde man gå till sjöss".⁴⁵ När skeppet följande år återvänt från slaget vid Öland och återigen ankrat upp i skydd av Dalarö skans var den avsatte amiralen Boijes dotter och eventuellt även fru ombord inom tre dagar efter ankomsten. I sin skeppsdagbok berättar Boije att han befann sig i kajutan tillsammans med sin dotter när hon plötsligt gjorde honom uppmärksam på att skeppet börjat dragga: "...jag gick i kajutan till att skriva en supplik till collegio och medan jag skrev ser min dotter ut genom fönstret uppå sidan och säger till mig, far vi komma nu så nära till det andra skeppet".⁴⁶ Två dagar senare, när skeppet hade gått förlorat och blivit vrak, reste han upp till Stockholm "eftersom jag var något opasslig och min hustru mycket sjuklig".⁴⁷

En av örlogsflottans funktioner var att ombesörja persontransporter. År 1673 överfördes prinsessan av Holstein till Tyskland med skeppet *Spes*.⁴⁸Följande år var samma skepp utskickat för att hämta

änkedrottningen Hedvig Eleonoras broder med svit från Holstein-Gottorp och föra dem till Stockholm. Huruvida några kvinnor ingick dennes upppassning och följe vet vi inte, men med tanke på svitens storlek – det behövdes två fartyg, *Äpplet* och *Hjorten* för själva överfarten, och sju hovjakter, sex stora slupar och åtta espingar för den vidare transporten inomskärs mellan Dalarö och Stockholm – är det mycket möjligt att även kvinnor ingick i sällskapet. Att ett antal kvinnor fanns ombord när riksrådet Bengt Oxenstjerna skulle överföras till Tyskland framgår däremot tydligt av källorna. Sällskapet avseglade samma sommar från Dalarö på skeppet *Spes*, men mötte hårt väder vid Ölands södra udde. Oxenstjerna beordrade då kaptenen att "för fruntimmernas skull" söka hamn, varpå han och kvinnorna sattes iland i Blekinge och kunde fortsätta resan till lands.⁴⁹

Från sjötåget 1676 finns ett par nedtecknade incidenter som indikerar att kvinnor har uppehållit sig på skeppen strax före, efter och till och med under regelrätta sjötåg. På vägen från Dalarö söderut antecknar Johan Bär, amiral och befälhavare ombord på skeppet *Nyckeln*, i sin loggbok att han straffat två konstaplar från skeppet *Spes* som "stulit krut som de ärnade sända hem med sina hustrur".⁵⁰ Efter slaget vid Öland senare samma år blir istället Johan Bär beskylld för att olovligen tagit med sig saker från skeppet. Han invänder då att han endast tagit med sig saker som tillhörde honom, däribland hans hustrus kläder, som uppenbarligen lämnats kvar ombord.⁵¹

Från 1679 finns en mycket dramatisk berättelse om en båtmanshustru som tillsammans med sin 18 veckor gamla bebis befann sig på *Nyckeln* när skeppet, efter en oväntad sammandrabbning med danska skepp i Kalmar-sund, gick på grund, sprang i luften och sjönk. Historien gör gällande att hon skulle ha kommit ombord från Öland för att ge sin make ett matpaket. När striden plötsligt bröt ut hann hon inte lämna skeppet, utan blev kvar uppe på däck. Mirakulöst nog överlevde både båtmanshustrun och bebisen explosionen.⁵²

Ytterligare fall där kvinnor figurerar står att finna i amiralitetsrättens protokoll från 1692. Den 16 juli hamnade löjtnant Erik Alm i bråk med sin styrman Måns Bas ombord på katten *Wägen*, som just ankommit till Karlskrona från Stralsund. Enligt löjtnanten hade den missnöjda (och något berusade) styrmannen efter en ordväxling kring en given order utbrustit: "Jag

skiter i halsen på löjtnanten” (ungefär ”jag struntar fullständigt i vad löjtnanten säger”). Vid förhören som följde visade det sig dock att yttrandet inte varit menat för löjtnantens öron, utan att styrmannen hade sagt det till sin hustru, som han hade mött i kabyssen dit han gått för att tända sin pipa. Detta hade i sin tur löjtnantens hustru råkat höra och berättat vidare för sin man.⁵³ Minst två kvinnor befann sig alltså ombord på katten *Wägen* den dagen.

Något senare samma år stod löjtnanten Olof Helleberg inför amiralitetsrätten i Karlskrona, anklagad för att ha haft otillåtet sexuellt umgänge med Anna Hansdotter, som pekade ut honom som fadern till hennes barn. Löjtnanten nekade men Anna stod på sig och hävdade att de bland annat haft sexuellt umgänge under en natt i kajutan på katten *Lejonet*, som befann sig på transportresa mellan Karlskrona och Kalmar. Löjtnanten försvarade sig med att det var omöjligt att något sådant skulle kunna ha skett i kajutan eftersom det där var en hop kvinnfolk och barn.⁵⁴ Intressant nog ifrågasatte ingen i rätten varför en ogift kvinna, som enligt sjöartiklarna inte borde få tillträde till skeppet, befann sig ombord. Varken hon eller ansvariga befäl anklagades för detta faktum, och ingen uttryckte heller någon förvåning över att kajutan var full av kvinnor och barn.⁵⁵

En del av uppgifterna ovan är i vagaste laget för att ses som några definitiva bevis för kvinnlig närvaro ombord på flottans fartyg. Inte minst uppgifterna om kvinnan på *Resande mannen* och om båtsmanshustrun på *Nyckeln* skulle behöva kontrolleras noggrannare i originalkällorna. Men sammantaget ger ändå de sporadiskt framtagna exemplen ett tydligt belägg för att det förekom kvinnor ombord på de svenska örlogsfartygen under andra halvan av 1600-talet. Att döma av de redovisade exemplen verkar de dessutom ha varit med både på större och på mindre skepp, både när skeppen låg för ankar och när de var på resa och kanske även under själva sjötågen. Intressant att notera är även att det finns exempel på både gifta och gifta kvinnor liksom kvinnor från såväl högre som lägre stånd.

Läser man dessutom mellan raderna kan man våga sig på ytterligare några slutsatser. Som AnnaSara Hammar påpekat är det kanske mest intressanta i materialet det som *inte* sägs. Det är, menar hon, anmärkningsvärt att ingen ifrågasatte att kvinnorna var ombord eller anklagade dem eller någon ansvarig för deras närvaro. Inte ens när det gäller den ogifta Anna

Hansdotter, som genom sitt civilstånd uppenbart trotsat sjöartiklarnas bestämmelse, verkar amiralitetsrätten ha haft några invändningar, frågor eller reprimander att komma med. Det verkar på det hela taget som att flottan inte fäste någon uppmärksamhet vid kvinnors närvaro. Av detta kan man dra slutsatsen att kvinnor helt enkelt var så vanliga ombord att ingen riktigt reflekterade över det. Som Hammar uttryckt det:

”Det faktum att kvinnors närvaro inte en enda gång tycks ha betraktats som ovanlig, uppseendeväckande, stötande eller problematiskt tyder på att deras närvaro var både vanlig och accepterad. Jag föreslår därför en liten historisk revolution. Istället för att slentrianmässigt förutsätta att kvinnorna inte varit närvarande (och om de varit närvarande förutsätta att de inte spelat någon större roll) finns det goda skäl att göra tvärtom och förutsätta att de är närvarande, även då källorna tigr.”⁵⁶

Den enda gången som dåtidens uppgiftslämnare verkar ha upplevt en kvinnas närvaro som något i sig värt att anteckna är exemplet med båtsmanshustrun på skeppet *Nyckeln*. Om historien stämmer kan den tas som intäkt för att dåtiden var av den uppfattningen att det här skedde något ovanligt. Men vari bestod det ovanliga? Ska man läsa det som att kvinnor inte borde befinna sig ombord under själva slagen? Eller var det anmärkningsvärda att hon hade ett litet barn med sig? Eller att de båda överlevde explosionen?

Som parentes kan nämnas att det inte är alldeles uteslutet att kvinnor fanns ombord även under strid och när man gått mot fienden. Från Gustav den III:s ryska krig fick inte mindre än tre kvinnor – en piga, en mansförklädd kvinna och en adelsdam – motta belöning av kungen för sina rådiga och tappra insatser under sjöstriderna.⁵⁷ Hur många kvinnor som följt med men som aldrig utmärkte sig på detta vis och därför aldrig satt avtryck i de historiska källorna kan vi inte veta.

Kronan exploderar under slaget vid Öland 1676. Målning Claus Møinichen 1686. © Wikimedia commons.

Frånvaron av kvinnor på *Kronan*

Ett källmaterial som däremot kan berätta något ytterligare om kvinnor på stormaktstidens örlogsfartyg är det arkeologiska fyndmaterialet. De två största samlingarna av personlig utrustning och mänskliga kvarlevor kommer från *Kronan* och *Vasa*. Samlingarna är intressanta att jämföra inte minst eftersom *Kronan* sjönk under strid (år 1676) medan *Vasa* gick till botten på en fredlig resa mellan två svenska hamnar (år 1628). Dessutom speglar de två perioder under 1600-talet, som i tidigare militärhistorisk forskning förknippas med lägre respektive högre andel kvinnor i fält.

850 människor sägs ha varit ombord den dagen när *Kronan* explode-

rade och sjönk. Bland de cirka 30 000 föremål som bärgats från vrakplatsen genom åren finns enligt projektledaren Lars Einarsson hittills inget som pekar på kvinnlig närvaro ombord. I det osteologiska materialet har man kunnat urskilja omkring 260 individer, samtliga av manligt kön.⁵⁸ Bland det skelettmaterial som analyserats finns visserligen ett par höftben och kranier med något feminina drag, samt ett höftben som på morfologisk grund tolkats som del av en kvinnas kvarlevor.⁵⁹ Senare DNA-analyser har dock motbevisat detta. I dagsläget finns alltså inga som helst belegg för kvinnlig närvaro ombord på *Kronan*.

Även vid analys av materiella lämningar måste man emellertid väga in några källkritiska aspekter. De flesta av de föremål som bevarats från *Kronan* är inte könsspecifika överhuvudtaget. Eftersom det bärgade fyndmaterialet inte inventerats med frågan om eventuell kvinnlig närvaro för ögonen kan man också tänka sig att sådana indikationer lätt kan ha förbisetts. När det gäller det osteologiska materialet måste man också komma ihåg att endast en mindre del har varit föremål för DNA-analys, och att merparten inte heller går att könsbestämma morfologiskt. Endast vissa skelettdelar (bäcken, kranium, lårben och överarmsben) lämpar sig för att bedöma biologiskt kön, vilket gör att merparten av benmaterialet från *Kronan* varken kan tolkas som maskulint eller feminint. Att ben som bedömts som kvinnliga ändå visat sig komma från

män påvisar också att vi inte heller kan vara helt och hållet säkra på att alla ben som morfologiskt bedömts vara från män faktiskt är det.⁶⁰

Ett annat förhållande som kan vara värt att reflektera lite över är var någonstans de mänskliga kvarlevorna kommer ifrån och huruvida de ger en representativ bild av de ombordvarande. Faktum är att merparten av de människor som befann sig ombord på *Kronan* vid explosionen inte har påträffats vid de arkeologiska undersökningarna. Omkring 40 personer lyckades rädda sig, ett okänt antal tillintetgjordes av explosionen, de som vistades på däck fördes bort av vågor och strömmar och ytterligare andra blev borta med det saknade förskeppet. Omkring två tredjedelar av de människor som följde *Kronan* i djupet saknas i det osteologiska materialet. De kvarlevor som har tillvaratagits är så gott som uteslutande hittade på kanondäcken, vilket gör att vi förmodligen har att göra med en särskild grupp ur skeppssamhället.⁶¹

Eftersom *Kronan* sjönk under upptakten till ett sjöslag, när alla förberedelser för strid vidtagits, var all personal under däck fördelad till batteridäcken vid förlisningstillfället. Det är därför inte konstigt att skelettmaterialet därifrån nästan uteslutande verkar komma från manspersoner. Rent hypotetiskt borde eventuella medföljande kvinnor ha sökt sig till andra utrymmen i skeppet. Det ligger nära till hands att anta att trosskeppet, under batteridäcken, i så fall skulle kunna vara en sådan plats. Där förvarades allehanda material och personliga tillhörigheter, och det var även dit de sårade och döda skulle föras, för att inte vara i vägen för kanonbesättningarna och för att få skydd under beskjutningen.

Mycket få skelett är tillvaratagna från trossdäcket.⁶² Förmodligen beror det på att bataljen ännu inte hunnit börja när *Kronan* sjönk, och att utrymmet därför inte fyllts av sjuka, döda och sårade. Men man kan också läsa det som ett belägg för att inga "extra" grupper av ombordvarande uppehöll sig här. Avsaknaden av mänskliga kvarlevor från trossdäck är därför på sätt och vis ett starkare indicium på att kvinnor inte fanns ombord än analysen av benmaterialet från att batteridäcken. Sannolikt är det så att *Kronan*-materialet speglar en viktig begränsning för kvinnors närvaro ombord: de skulle normalt inte finnas ombord under strid.

Närvaron av kvinnor på Vasa

I *Vasas* fall vet vi inte hur många som befann sig ombord den ödesdigra dagen när skeppet löpte ut på sin jungfrufärd, men att döma av de olika vittnesmålen verkar det ha handlat om i storleksordningen 150-250 personer. Av ett brev från Gabriel Oxenstierna till sin bror Axel ett par veckor efter *Vasas* olycka framgår att det inte bara var män ombord, eftersom han beskriver de förolyckade som "vid pass trettio båtsmän, kvinnor och barn som till Vaxholm följa ville". Samma uppgifter finns också i en rapport från det danska sändebudet Erik Krabbe, som skriver att bland de förolyckade fanns "några kvinnor och barn, som ville göra geleid uti skären".⁶³

Under åren har flera osteologiska och laborativa analyser gjorts av benmaterialet. När det gäller könsbestämningen och fastställandet av individer har analyserna ibland genererat olika och motstridiga resultat. Detta kommer sig av att man arbetat under olika villkor och med delvis olika metoder. Vid den första osteologiska analysen, som gjordes under stor brådska strax efter bärgningen, urskildes 12 individer, varav två bedömdes vara kvinnor (individerna kallade B och G). Vid en senare genomgång i slutet av 1980-talet gjorde nya uppskattningar gällande att det handlade om minst 25 individer, varav två var kvinnor och fyra inte kunde könsbestämmas (men väl fick manliga namn). Individen B ("Beata") klassades fortfarande som kvinna medan individen G nu istället tolkades som en finlemmad man ("Gustav"). Ett annat resultat var att individen Y, som under många år var

Osteologiskt material är en viktig källa till kunskap om kvinnlig närvaro ombord. Här "Beata" från Vasa. © Anneli Karlsson, SMM.

utställd i museet som "skeppsgossen", nu bedömdes vara kvarlevorna av en ung kvinna ("Ylva").⁶⁴

De senaste årens analyser, som utöver benens visuella karakteristik också tagit hänsyn till arkeologisk kontextuell information och DNA, är samstämmiga i sitt resultat och ger stöd för de tidigare slutsatserna att individerna "Beata" och "Ylva" är kvinnor (även om ett litet mått av osäkerhet fortsatt råder kring "Ylva"). Av de totalt 15–17 individer som forskningen av idag urskilt i fyndmaterialet bedöms alltså två vara kvinnor.⁶⁵

"Beatas" skelett avslöjar att hon var i 25-årsåldern. En förslitningsskada i form av en urgröpfung i en av överkåkens tänder ser ut att indikera att hon var sömmerska och brukat hålla nål och tråd mellan tänderna, men det är inte omöjligt att skadan uppkommit genom en tidigare olyckshändelse. Tydliga emaljhypoplasier (synliga fåror och gropar på tandkronorna) visar att hon som barn varit sjuklig eller periodvis lidit av undernäring.⁶⁶ Extremt låga kopparvärden i vävnaderna skvallrar om att hon månaderna innan sin död levde på svältgränsen och led av undernäring, bristsjukdomar och kanske diarréer.⁶⁷ Hennes tillhörigheter – en jackärm från en enkel ofärgad yllejacka, en liten slidkniv och en nätt vardagssko av något finare utförande än övriga skor från *Vasa* – lämnar inga ytterligare ledtrådar till hennes person, annat än att hon förmodligen inte hörde till samhällets övre skikt.⁶⁸ "Beata" befann sig på övre batteridäck, det vill säga inne i skeppet, när det kantrade och sjönk. Hennes kvarlevor påträffades delvis sammanblandade med kvarlevorna från en mansperson, kallad "Cesar". Eftersom arkeologerna konstaterat att merparten av skeletten från *Vasa*, däribland "Beatas", påträffats nära platsen där personerna miste livet, är det möjligt att "Beata" och "Cesar" dog tillsammans.⁶⁹

Skelettet "Ylva", en ung kvinna i 16–17-års åldern, påträffades på botten utanför *Vasa*. Av hennes tillhörigheter hade 31 öre i kopparmynt, en liten nyckel, samt resterna av hennes läderskor bevarats. En liten smula av "Ylvas" tidigare levnadshistoria går att utläsa av hennes kvarlevor. Precis som "Beata" hade "Ylva" synliga störningar i tändernas tillväxt, vilket visar att hon under barndomen genomlevt perioder av undernäring och vitaminbrist. Hennes vävnader hade också ganska låga halter av koppar, vilket alltså kan indikera att hon även lidit av undernäring eller blodbrist månaderna innan förlisningen. Förändringar i bröstbenen visar att hon dra-

gits med krumhet i ryggraden (Scheuermanns sjukdom) och därför varit kutig, men det är inte säkert att detta inneburit en funktionsnedsättning för henne. Spår av benbrott på ett överarmsben vittnar om att hon tidigare varit med om en olycka, men att frakturen läkt.⁷⁰

Av övriga föremål från *Vasa* finns det ytterligare ett som direkt har knutits till en kvinna. Det handlar om locket till en svepask, vars fyndläge tyvärr är okänt. I träet har någon ristat in inskriptionen MOD, det vill säga det för tiden brukliga sättet att skriva sina initialer, och där D står för dotter (till exempel Margareta OlofsDotter).⁷¹

Vasas resa beskrivs ofta som något av en anomali. Det brukar framhållas att hon inte var färdigutrustad, att alla grupper i skeppssamhället ännu inte gått ombord och att det var därför som vissa besättningsmän tillåtit ta med sig kvinnliga familjemedlemmar, som dock skulle stiga av när man nått Vaxholm. Men vi ska nog inte vara förvånade över att "Ylva", "Beata" och eventuella ytterligare kvinnor var ombord på *Vasa*. I många avseenden var *Vasa* förmodligen mer representativ än exemplet *Kronan*. *Vasa* är ovanlig därför att hon sjönk på sin jungfrufärd. Men det gör inte den kvinnliga närvaron ombord till något ovanligt. Tvärtom är omständigheterna i övrigt inte särskilt anmärkningsvärda. Att örlogsfartyg låg uppankrade eller kryssade omkring i skärgården hörde till flottans vardag. Fullt utrustade skepp som gick mot fienden var däremot något ytterst sällsynt. Både i fallet med *Vasa* och *Kronan* speglar närvaron respektive frånvaron av kvinnor ombord förmodligen dåtidens förhållanden ganska bra.

Från tidigare forskning om kvinnor i fält vet vi också att det fanns betydligt fler kvinnor i fält under 1600-talets första hälft än under dess senare del. Även om detta inte kan översättas rakt av till förhållandena i den svenska örlogsflottan, ligger det nära till hands att tänka sig en liknande utveckling. Flottan var inte någon isolerad institution, utan påverkades som resten av samhället av de strukturella förändringar som skedde under loppet av 1600-talet – både när det gällde militära reformer, starkare centralmakt och förändringar inom genusordningens område.

Vad gjorde "Ylva" och "Beata" på *Vasa*?

Så här långt kan vi konstatera att kvinnor förmodligen var med ombord på flottans skepp i betydligt större utsträckning än vad tidigare forskning gjort gällande. Men vad dessa kvinnor gjort ombord är en fråga som fortfarande väntar på svar. Om detta vet vi i dagsläget i princip ingenting.

Varför befann sig "Ylva" och "Beata" ombord på *Vasa*? Var de kanske några av de kvinnor som enligt Oxenstierna och Krabbe fått tillåtelse att följa med skeppet till Vaxholm? Den historiska pusselbit som deras redogörelser utgör har ofta fått bilda fond för vår förståelse av fynden av kvinnoskelett från *Vasa*. Man har tänkt sig att det handlade om ett långt farväl, att de bägge kvinnorna helt enkelt varit medföljande besökare eller anhöriga till besättningen, och att de snart skulle gå iland.⁷² Men som vi sett öppnar en vidare historisk utblick, utanför det skriftliga källmaterial som rör just *Vasa*, för alternativa tolkningar kring vilka slags kvinnor som kan ha haft anledning att vara ombord på flottans fartyg. Kanske kan även de materiella lämningarna ge ytterligare förståelse kring "Ylva" och "Beata"? Vad händer om vi istället för att låta de skriftliga källorna styra vår tolkning istället närmar oss frågan med arkeologiskt blick, och utgår från skelettens rumsliga kontext och den osteologiska analysen?

Tidigare forskning har inte ägnat fyndläget för "Ylvas" kvarlevor särskilt mycket uppmärksamhet. Däremot finns det ett i sammanhanget intressant resonemang om tre andra skelett från *Vasa* ("Rudolf", "Sigurd" och "Tore").⁷³ Dessa har knutits till utrymmena i Vasas akterskepp, och människor som blivit inestängda vid förlisningen (när överbyggnaderna med tiden rasade samman hamnade de tre skeletten på botten utanför *Vasa*, inte långt från "Ylvas" fyndplats).⁷⁴ Slutsatsen grundar sig bland annat på det faktum att de flesta skelett som påträffats på *Vasa* kommer just inifrån skeppet, och att de genom det omslutande skrovet kommit att bevaras relativt väl. De kroppar som fastnat i riggen eller dylikt är mer fragmentariskt bevarade, eftersom vrakplatsen under åren blivit kraftigt störd av ankring, bärgningsarbeten och senare aktiviteter.

"Ylvas" kvarlevor är ett av de mest kompletta skeletten från *Vasa* – mer komplett än de ovan nämnda tre manliga skeletten. Detta, samt det faktum att de påträffades i spillrorna av det nedrasade låringsgalleriet, talar

för att även "Ylva" befann sig inne i skeppet när det sjönk. Ett tänkbart scenario är att hon uppehöll sig i kajutan men ramlade ut i babords låringsgalleri när fartyget kantrade. Det är också möjligt att hennes kropp fastnat där efter det att döden inträtt. Men detta förutsätter då att dörröppningen mellan kajutan och låringsgalleriet var öppen, och att hon av yttre krafter kommit att förflyttats genom den smala dörröppningen. Det mest troliga är därför att hon befann sig i själva låringsgalleriet i den stund *Vasa* förläste.

Platsen för "Ylvas" hädanfärd är intressant eftersom endast kajutpersoner hade tillgång till dessa delar av skeppet. Det har därför spekulerats i att "Ylva" skulle vara dotter eller syster till någon av officerarna.⁷⁵ Men om man betänker att hennes kvarlevor var märkta av perioder av svält verkar en sådan slutsats mindre trolig. Spåren av genomlevd svält talar snarare för att vi ska förstå "Ylva" som någon slags piga eller upppassare till en befälsperson.⁷⁶ Dessa utgjorde den andra gruppen människor som regelbundet vistades i kajutan.

Exakt vad låringsgallerierna haft för funktion på skepp från *Vasas* tid är inte känt. På *Vasa* finns två låringsgallerier, ett övre och ett undre. Det övre låringsgalleriet är mycket trångt och lågt, och man kan endast med stort omak ha tagit sig ut i det. Det är därför osäkert om dessa övre gal-

"Ylva" från *Vasa*, ansiktsrekonstruktion av Oscar Nilsson. © Anneli Karlsson, SMM.

lerier, som för övrigt hör till *Vasas* mer unika konstruktionsdrag, har haft en funktion som rum, eller om de primärt utgjort ett dekorativt element, och kanske även använts för att få in lite frisk luft i den övre kajutan. Det undre låringsgalleriet kan liknas vid en smal korridor utan full ståhöjd. Sådana låringsgallerier har ibland fungerat som avträde för personerna i kajutan. *Vasas* låringsgallerier saknar visserligen den karakteristiska tratt som då fungerat som utlopp för avföringen, men på botten nedanför aktern har man istället påträffat pottor av tenn. Både det exklusiva material och utförandet samt fyndplatsen knyter dem till officersmiljön, och det är troligt att de förvarats just i låringsgallerierna.

Det faktum att "Ylva" och "Beata" befann sig inne i skeppet just i det speciella ögonblick som *Vasas* avfärd från Stockholm utgjorde kan ha viss betydelse för hur vi ska förstå deras närvaro. Var någonstans de tillfälliga passagerare som nämns i de skriftliga källorna befann sig under den korta seglatsen vet vi visserligen inte, men det ligger nära till hands att tänka sig att de antingen uppehöll sig nära sina anförvanter eller att de tagit plats under bar himmel uppe på halvdäck för att vinka till människorna i småbåtarna runt omkring, insupa atmosfären och titta på stadens siluett från detta nya perspektiv.⁷⁷ Kanske sökte sig också de människor som inte hade arbete att sköta upp under bar himmel för att de kände viss oro. Som en förvarning om vad som komma skulle hade *Vasa* nämligen minuterna innan förlisningen krängt till oroväckande ett par gånger och orsakat lätt panik ombord.⁷⁸ Samtidigt vet vi alltså att två av kvinnorna befann sig under däck vid förlisningen.

Vad "Ylva" gjorde i låringsgalleriet när *Vasa* förläste kommer vi aldrig med säkerhet att få veta. Om det stämmer att "Ylva" tillhörde tjänstefolket bör hon inte ha delat samma avträde som officerarspersonerna. Tydliga rumsliga distinktioner för var gemena respektive befäls personer åt, sov och utträttade sina naturbehov, liksom skillnader i den materiella kultur man härvidlag använde sig av, bidrog till att upprätthålla ståndssamhället och befästa människornas olika ställning, samhällsroller och identiteter.⁷⁹ Möjligen kan det ha hört till tjänstefolkets sysslor att tömma officerarnas dyrbara tennpottor (kanske i ett särskilt uppsamlingskärl som tömdes på annan plats?), men själva bör de alltså varit hänvisade till galjonen, där vanligt folk utträttade sina naturbehov.

En rimlig tolkning är att "Ylva" ingick i något av befälens hushåll, och vid avfärden satts att installera bagaget eller sköta någon annan syssla i kajutan. Att hon befann sig i låringsgalleriet kan ha att göra med deras funktion som avträde, men det kan också komma sig av den speciella stunden som *Vasas* utlöp utgjorde. Låringsgalleriet är visserligen inte den bästa platsen på *Vasa* om man vill njuta av utsikten. Även om det går att ta sig ut i utrymmet måste man huka sig kraftigt, i synnerhet om man vill titta ut genom spjälverket under kupoltaket. Samtidigt är det den bästa platsen om man är kommenderad att sköta någon syssla i kajutan, men ändå är nyfiken och vill få en glimt av vad som passerade utanför. Större ljusinsläpp fanns visserligen i *Vasas* akterspegel, men dessa var täckta av färgat glas och inte möjliga att se igenom.

"Ylvas" medhavda föremål ger en fingervisning om att hon eventuellt planerat för att uppehålla sig en längre tid ombord. Den lilla nyckeln kan tyda på att hon ansvarat för en medförd kista eller ett skrin med ett innehåll av visst värde, kanske kläder eller andra personliga tillhörigheter.⁸⁰ Dessutom hade hon alltså lite kontanter, som inte utgjorde någon stor summa, men skulle kunna motsvara en nyss mottagen betalning eller en liten besparing av reda medel.⁸¹

När det gäller "Beata" skulle hon kunna vara ett exempel på att en båtsman utnyttjat krigsartiklarnas rätt att ha med sig sin maka i fält. Åldersmässigt skulle hon mycket väl kunnat vara hustru till "Cesar" som hittades strax intill.⁸² Att "Beata" ingick i ett båtsmanshushåll skulle kunna förklara varför hon befann sig på kanondäck (där båtsmännen bodde och där man strax innan förlisningen skjutit svenskt lösen) när *Vasa* löpte ut. Kanske var hon upptagen med att ombesörja sitt bagage, att sköta någon syssla eller – kanske mest troligt – att vinka av Stockholm. *Vasa* seglade med öppna kanonportar.⁸³ Kanondäckens sidor fick därigenom ett antal generösa "fönsteröppningar". Lutade man sig ut genom dessa hade man utmärkt uppsikt över omgivningen utanför.

Det finns inga belägg i det arkeologiska eller historiska materialet för att "Ylva" och "Beata" var ombord som tillfälliga gäster, utan minst lika troligt är att de skulle stanna en längre tid på skeppet och följa med till Älvsnabben, dit *Vasa* var på väg för att rustas, ställas i beredskap och invänta nya order, som en del av flottans beredskapseskader.⁸⁴ Det är fullt

möjligt att skeppet, om det inte hade sjunkit, skulle ha hållits kvar i de svenska skären under en längre tid, och att såväl kvinnor, män och barn då ingått i skeppssamhället. Inomskärs stod manskapet för sitt eget kosthåll, och eftersom skeppen inte heller var fullt bemannade bör det funnits visst utrymme för såväl gemena som befäls personer att ta med sig delar av sitt hushåll.

Kvinnohistoria och örlogshistoria

Att det skulle ha funnits kvinnor ombord på stormaktstidens örlogsfartyg har blivit något nästan otänkbart för oss som lever idag.⁸⁵ Som vi sett finns det också flera förklaringar till varför kvinnor tenderar att försvinna ut historieskrivandet och det allmänna historiemedvetandet. När det gäller örlogshistorien är sannolikt en sådan mekanism det starka betonandet av sjöslag och sjötåg. Vi har fokuserat så mycket på att skriva fram just slagen i historien att vi nästan glömt bort att flottans skepp under långa perioden låg uppankrade, och att de annars ägnade nästan all tid åt patrullering, eskorter, blockader och olika slags transporter.⁸⁶

I realiteten var slagen mycket sällsynta. Oräknat ett antal mindre skärmytslingar utkämpades under hela 1600-talet endast 10 sjöslag.⁸⁷ Det kunde med andra ord gå många år, till och med decennier, mellan sammandrabbningarna. Fiender saknades förvisso inte under det krigiska 1600-talet, utan bristen på konfrontationer till havs berodde snarare på flottans logistiska och ekonomiska förutsättningar. Det fanns inga möjligheter att hålla en fullt bemannad flotta till sjöss under längre tid än högst några veckor. Att rusta fartygen och hålla dem stridsberedda var oerhört kostsamt, och att mobilisera hela flottan samtidigt näst intill omöjligt. Tjära, tågvirke, segelduk och ek var bristvaror och det utgjorde en svår utmaning bara att sörja för det nödvändiga underhållet och hålla skeppen flytande.⁸⁸ En annan faktor som kraftigt begränsade flottans möjligheter att genomföra sjötåg var provianteringen. Dels var det svårt att finna tillräckligt med proviant för att föda ett fullt bemannat skepp, dels räckte inte stuvutrymmena ombord till för längre expeditioner än cirka två månader. När flottan väl lämnat skeppsgården och de utsedda provianteringsplatserna i skärgår-

den var möjligheterna att fylla på förråden starkt begränsade.⁸⁹ Till skillnad från armén kunde man inte lösa sin försörjning genom ständiga förflyttningar och kontinuerligt plundrande.

Fascination för sjöslag i historieskrivningen har fått direkta konsekvenser för historieskrivningen om kvinnor ombord. Om man odlar en historia där flottan reducerats till mullrande kanoner, djärva amiraler och strategiska jakter med överbefolkade örlogsfartyg är det inte konstigt att ingen förväntar sig annat än att dåtidens flotta var en strikt homosocial miljö.⁹⁰ Detta har i sin tur lett till att kvinnors närvaro ofta avfärdats som omöjlig, eller att de, om de ändå visat sig finnas ombord, tolkats som prostituerade.⁹¹

Men kanske är det istället vår bild av flottans dagliga verksamhet som är skev och leder tanken fel. Att örlogsflottan var en alltigenom manlig företeelse, utan plats för kvinnor, motsägs av historiska personer som Anna Hansdotter på *Lejonet*, Catharina Olofsdotter Möller på *Danska Phoenix*, hustru Alm och hustru Bas på *Wågen* samt fru och dotter Boije på *Riksäpplet*, liksom av mer anonyma kvinnor som en mansförklädd båtsman på Södermalm, kaptenshustrun på *Resande Mannen*, "Ylva" och "Beata" på *Vasa*, en båtmanshustru på *Nyckeln* liksom "Oxenstjernas fruntimmer", två konstapelhustrur och en prinsessa på *Spes*.

Kvinnor fanns ombord på 1600-talets örlogsfartyg. Vi vet inte riktigt i vilken omfattning, var de huserade, hur de kom dit eller vad de gjorde där. Men de fanns, kanske till och med på merparten av flottans resor. De syns inte i rullorna men inte desto mindre var de på plats i vardagen, när trätor uppstod och när skeppen rände på grund eller kantrade. Det är i det källmaterialet och bland de arkeologiska fynden vi ska leta för att hitta dem. Och jag vill mena att ett fortsatt, och gärna än mer riktat letande är viktigt. Dessa kvinnor hjälper oss att förstå att flottans vardag handlade om oändligt mycket mer än sjöslag.

Tack

Först och främst tack till AnnaSara Hammar, som generöst delade med sig av sina efterforskningar och tankar om kvinnor nämnda i amiralitetsrättens protokoll, och till Niklas Eriksson, Fred Hocker och Patrik Höglund, Svante Norrhem och Kekke Stadin som bidrog med ytterligare kunskapsunderlag. Tack också till artikelns anonyma granskare för värdefulla synpunkter och till Simon Ekström som tog sig tid att korrekturläsa manuset.

Summary

This paper looks at female presence onboard Swedish naval ships in the 17th century. It is evident from the material remains as well as from written sources that women did on a regular basis travel on naval ships. These female seafarers came from different social backgrounds and traveled on large as well as small vessels. Some of the women were unmarried, but most of them accompanied a male household member. Based on the written accounts, their presence on board seemed to have been widely accepted by contemporary society.

Studies of the two female skeletons found on the Swedish warship *Vasa*, which sank in 1623 suggest that the presence of these young women were not incidental, but they formed an active part of the ship's community. The absence of women onboard the warship *Kronan* which perished in a battle 1676 is understood as evidence that women were seldom on board ships when engaged in battle. However, naval battles were very rare during the whole century.

It is argued that by merging the field of naval history with women's history, a more informed understanding on everyday life in the naval fleet can be obtained.

Referenser

Muntliga uppgifter:

Hammar, AnnaSara, historiker, Stockholms universitet.
Kjellström, Anna, osteolog, Stockholms universitet.
Lagerqvist, Lars, numismatiker.
Lindholm, Irene, intendent, Vasamuseet.
Norrhem, Svante, professor i historia, Lunds universitet.
Stadin, Kekke, professor i historia, Södertörns högskola.

Otryckta källor

Amiralitetsrättens protokoll (Krigsarkivet) 1673 och 1692.
Amiralitetsrättens registratur (Krigsarkivet) 1673.
Amiralitetsrättens registratur (Krigsarkivet) 1674.
Biographica E. 14:b, Dokument rörande Anna Maria Engsten (Riksarkivet).
Brevregistraturet (Krigsarkivet) 1675-1679
Hammar, AnnaSara (2015). *PM Kvinnor till sjöss på Vasas tid* (Statens maritima museer).
Hocker, Fred (2004), *PM Research concerning the provenance of the skeleton "Ylva" and associated finds*. (Statens maritima museer).
Hocker, Fred (2016a), *PM Ang. arkeologiska tolkning av kvinnligt skelettmaterial från Vasa (Beata och Ylva)* (Statens maritima museer).
Hocker, Fred (2016b), *Timber, tar and hemp: Baltic materials for northern European naval shipbuilding 1600-1690*. Maritima seminariet 2016-05-13.
Kommissiorätt över sjöslagen den 26 maj och 1 juni, (Riksarkivet), inkomna handlingar 1676-1677.
Norra förstädens kämnärsrätt (Stockholms stadsarkiv) protokoll 1675.
Politikollegietsprotokoll (Stockholms stadsarkiv) 1675-1676.

Tryckta källor

Ailes, Mary E., "Camp Followers, Sutlers, and Soldiers' Wives: Women in Early Modern Armies (c. 1450-1650)" i: *A Companion to Women's Military History*. Leiden Boston 2012

During, Ebba, *De dog på Vasa: skelettfynden och vad de berättar*. Stockholm 1994

Einarsson, Lars, *Regalskeppet Kronan: historia och arkeologi ur djupet*. Lund 2016

Englund, Peter, *Förflutenhetens landskap*. Stockholm 1991

Eriksson, Niklas, *Urbanism under Sail: An Archeology of Fluit Ships in Early Modern Everyday Life*. Huddinge 2014

Glete, Jan, *Swedish Naval Administration, 1521-1721: Resource Flows and Organisational Capabilities*. Leiden 2010

Hacker, Barton, "Women and Military Institutions in Early Modern Europe: A Reconnaissance", *Signs*, vol 6, No 4, 1981

Hafström, Georg, "Örlogsskeppet Wasas undergång 1628", *Tidskrift i sjöväsendet*, No 10, 1958

Haverling, Sven G., "Ett projekt till sjöartiklar från år 1628", *Forum Navale*, No 9, 1948

Henningsen, Henning, *Sømanden og kvinden*. København 1981

Höglund, Patrik, "Vasa. Arkeologiska fynd och ett fartygssamhälle", *Forum Navale*, No 52, 1997

Kjellström, Anna, "Människorna ombord", i: *Skeppet staden stormakten: människor och samhälle under regalskeppet Kronans tid*. Kalmar 2015

Lagerqvist, Lars och Nathorst-Böös, Ernst, *Vad kostade det?: priser och löner från medeltid till våra dagar*. Stockholm 1999

Liliequist, Jonas, "Kvinnor i manskläder och åtrå mellan kvinnor. Kulturella förväntningar och kvinnliga strategier i det tidigmoderna Sverige och Finland", i: *Makalösa kvinnor. Könsöverskridare i myt och verklighet*. Göteborg 2002

Lynn, John A., Essential Women, Necessary Wives, and Exemplary Soldiers: The Military Reality and Cultural Representation of Women's Military Participation (1600-1815), i: *A Companion to Women's Military History*. Leiden Boston 2012

Lynn, John A., *Women, Armies, and Warfare in Early Modern Europe*. New York 2008

Lundgren, Kurt, *Sjöslaget vid Öland: vittnesmål - dokument 1676-1677*. Kalmar 2001

Lundgren, Kurt, *Stora Cronan: byggandet, slaget, plundringen av Öland: en genomgång av historiens källmaterial*. Färjestaden 1997

Ransley, Jesse, "Boats are for Boys: Queering Maritime Archaeology", *World Archaeology*, vol 37, No 4, 2005

Robinson, Charles Napier, *British Tar in Fact and Fiction: the Poetry, Pathos and Humor of a Sailor's life*. New York 1909

Seerup, Jakob, 2010, Søetaten i 1700-tallet. *Organisation, personel og dagligdag i 1700-tallets danske flåde*. Köpenhamn 2010

Sjöberg, Maria, *Kvinnor i fält: 1550-1850*. Möklinta 2008

Stadin, Kekke, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*. Lund 2004

Svahn, Margareta, *Den liderliga kvinnan och den omanlige mannen. Skällsord, stereotyper och könskonstruktioner*. Stockholm 1999

Söderlind, Ulrica, *Skrovsmål. Kosthållning och matlagning i den svenska flottan från 1500-tal till 1700-tal*. Stockholm 2006

Tornqvist, Carl Gustaf. *Utkast till svenska flottans sjö-tåg af Carl Gustaf Tornqvist*. Stockholm 1788

von Warnstedt, Christopher, "Medaljerna för Tapperhet till Sjöss", *Forum navale*, No 29, 1974

Willson, Margaret, *Seawomen of Iceland: survival on the edge*. Seattle 2016

Zettersten, Axel, *Svenska flottans historia åren 1635-1680*. Norrtelje 1903

Elektroniska källor

Björkman, Amanda, "Låt inte Fridolin skriva om historien", *Dagens nyheter*, 2015-02-05 <http://www.dn.se/ledare/signerat/amanda-bjorkman-lat-inte-fridolin-skriva-om-historien/>

Blom, Tomas, "Kvinnor i krig". *Militär historia*, nr. 10, 2010. <http://www.militarhistoria.se/artiklar/antikens-armeer/kvinnor-i-krig/>

Delin, Mikael, "Kvinnorna saknas i skolans läroböcker", *Dagens nyheter*, 2015-01-15. <http://www.dn.se/nyheter/sverige/kvinnorna-saknas-i-skolans-historiebocker/>

Digitalt museum, id 23161, 2016. <https://digitaltmuseum.se/011024785975?query=skelett%20Ylva&pos=0>

Grisell, Bengt och Randall, Lorelei (2010). *Rapport. Resande man*. (Kungliga tekniska Högskolan). <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:418012/FULLTEXT01.pdf>

Harrisson, Dick, "Ett historiskt misstag". *Neo*, nr. 2, 2015. <http://magasinetneo.se/artiklar/ett-historiskt-misstag/>

Ohlander, Ann-Sofi, *Kvinnor, män och jämställdhet i läromedel i historia. En granskning på uppdrag av Delegationen för jämställdhet i skolan*. SOU 2010:10

<http://www.regeringen.se/contentassets/469551b3d1684f31983b47f933010ae9/kvinnor-man-och-jamstallldhet-i-laromedel-i-historia-sou-201010>
Von Schwerin, Alexandra et al., "Vit fläck i historieböckerna: det var kvinnor som styrde". *Dagens nyheter*, 2014-02-28. <http://www.dn.se/debatt/vit-flack-i-historiebockerna-det-var-kvinnor-som-styrde/>

Vaino, Charlotte, *Kvinnorna finns visst i historien – men inte i historieböckerna*, 2015. <http://debatt.rj.se/2015/05/13/kvinnorna-finns-visst-i-historien-men-inte-i-historiebockerna/>

Noter

- ¹ Hacker 1981, s. 644-645; Lynn 2008, s. 2-8.
- ² Se t.ex. följande artiklar och utredningar: Björkman 2015; Delin 2015; Harrisson 2015; Ohlander 2010; Von Schwerin 2014; Vaino 2015.
- ³ Vaino 2015.
- ⁴ För information om kvinnors arbete under 1600-talet se projektet Gender and work (<http://gaw.hist.uu.se/>).
- ⁵ Stadin 2004 s. 33-38; Pers. komm. Kekke Stadin 2015-02-15; pers. komm. Svante Norrhem 2015-02-20.
- ⁶ Pers. komm. Kekke Stadin 2015-02-15; pers. komm. Svante Norrhem 2015-02-20.
- ⁷ Pers. komm. Kekke Stadin 2015-02-15; pers. komm. Svante Norrhem 2015-02-20; Pers. komm. AnnaSara Hammar 2016-03-16; se även Willson 2016.
- ⁸ Ailes 2012; Hacker 1981; Lynn 2008, 2012; Sjöberg 2008.
- ⁹ Hacker 1981, s. 647-648; Lynn 2008, s. 12-14.
- ¹⁰ Lynn 2008; Sjöberg 2008, s. 74-78.
- ¹¹ Sjöberg 2008, s. 73-107.
- ¹² Ailes 2012.
- ¹³ Ailes 2012, s. 61-92; Lynn 2008, s. 118-145.
- ¹⁴ Lynn 2008, s. 96, 66-67.
- ¹⁵ Sjöberg 2008, s. 77-78.
- ¹⁶ Exakt vad ordet "hora" åsyftade är ovisst. Enligt SAOB kunde benämningen hora under 1600-talet åsyfta prostituerade, men också andra kvinnor som ansågs föra ett osedligt och lösaktigt leverne, till exempel genom att begå hor, det vill säga ha sexuellt umgänge när en eller bägge parterna var gifta på annat håll. I bondesamhället åsyftade ordet vanligen en kvinna som ansågs sexuellt tillgänglig och lösaktig utanför äktenskapet, och mindre sällan en kvinna som tog betalt för sexuella tjänster, se Svahn 1999, s. 97-102. I en europeisk armékontext användes ord som *whore* eller *hür* som beteckning på prostituerade, men också på kvinnor som ingått så kallade soldatäktenskap, och hade fast sällskap med en soldat, se Lynn 2008, s. 75-78.
- ¹⁷ Lynn 2008, s. 66-117.
- ¹⁸ Hacker 1981, s. 653; Lynn 2008, s. 66-104.
- ¹⁹ Sjöberg 2008, s. 73-107.
- ²⁰ Sjöberg 2008, s. 103-106.
- ²¹ Hacker 1981, s. 659-671; Lynn 2008, s. 12-14, 59; Sjöberg 2008, s. 109-111.
- ²² Se dock diskussion i Höglund 1997, s. 43-46 och Hammar 2015.
- ²³ Lynn 2008, s. 172-178; Lynn 2012, s. 121-132, se även Höglund 1997; s. 45.
- ²⁴ Äktenskap mellan kvinnor, där den ena parten utgav sig för att vara man, förekom. Ibland ingicks nog dessa äktenskap av kärlek, men de kunde också vara en strategisk allians som innebar att bägge vann högre social status och ett skydd, samtidigt som hustrun inte riskerade att mot sin vilja bli sexuellt utnyttjad.
- ²⁵ Liliequist 2002; Höglund 1997, s. 44-45.
- ²⁶ Under stormaktstiden rådde i vissa landsdelar stor brist på manfolk och därmed också arbetskraft för manliga göromål, vilket gjorde det lockande för kvinnor som hade svårt att försörja sig att ta arbete som dräng eller soldat.

²⁷ Liliequist 2002; Lynn 2008, s. 164-214.

²⁸ Liliequist 2002, s. 69.

²⁹ Liliequist 2002, s. 63.

³⁰ Englund 1991, s. 38.

³¹ Hacker 1981, s. 657-658; Söderlind 2006, s. 35.

³² Henningsen 1981 s. 13; Robinson 1909, s. 108-109.

³³ Hacker 1981, s. 656-658; Lynn 2012, s. 112.

³⁴ Henningsen 1981 s. 13

³⁵ Sjöberg 2008, s. 103-106.

³⁶ Ailes 2012, s. 86; Lynn 2008, s. 114.

³⁷ Sjöartikkel 58, återgiven i Haverling 1948.

³⁸ Höglund 1997, s. 44.

³⁹ Hammar 2015.

⁴⁰ De forskare som konsulterats är historikerna AnnaSara Hammar och Patrik Höglund samt arkeologen Niklas Eriksson.

⁴¹ Den här artikelns exempel hämtade från amiralitetsrättens protokoll bygger på historikern AnnaSara Hammars närläsning av amiralitetsrättens samtliga bevarade 1600-talsprotokoll. I sin läsning har AnnaSara aktivt sökt efter uppgifter om kvinnor och talande tystnader kring olika förhållanden, som ibland kunnat tolkas som bekräftelser på rådande normer och vardagligheter.

⁴² Odaterad skrift från Uppsala universitetsbibliotek, signerad A. G. Lilliestierna, återgiven och översatt från tyska i Grisell och Randall 2010 (Appendix III), s. 1-3.

⁴³ Amiralitetsrättens protokoll (KrA) 1673.

⁴⁴ Hammar 2015.

⁴⁵ Återgivet i Lundgren 1997, s. 55.

⁴⁶ Återgivet i Lundgren 2001, s. 229.

⁴⁷ Återgivet i Lundgren 2001, s. 229.

⁴⁸ Amiralitetskollegiets registratur 1673; Zettersten 1903, s. 456.

⁴⁹ Amiralitetskollegiets registratur 1674; Zettersten 1903, s. 457.

⁵⁰ Kommissorialrätt över sjöslagen den 26 maj och 1 juni, (RA), inkomna handlingar 1676-1677; Återgivet i Lundgren 2001, s. 230.

⁵¹ Brev från Johan Bär insinuerat i Kommissorialrätten den 21 juli 1676.

⁵² Lundgren 1997, s. 211; Tornquist 1788, s. 174; Brevregistraturet, (KrA) 1675-1679.

⁵³ Amiralitetsrättens protokoll (KrA) 1692.

⁵⁴ Amiralitetsrättens protokoll (KrA) 1692.

⁵⁵ Hammar 2015.

⁵⁶ Hammar 2015.

⁵⁷ Englund 1991, s. 38; von Warnstedt 1974, s. 74-77; Biographica E. 14:b, Dokument rörande Anna Maria Engsten (RA).

⁵⁸ Einarsson 2016, s. 278; Pers. komm. Lars Einarsson, 2015-03-14.

⁵⁹ Kjellström 2015, s. 59.

⁶⁰ Könsbestämningarna inte är inte definitiva utan uppskattningar gjorda utifrån en glidande skala, där utpräglat manliga och utpräglat kvinnliga skelett utgör ytterligheterna. Ibland finns tydliga spår av förlossningar eller andra säkra belegg, men stora delar av det könsbestämda benmaterialet brukar hänföras till ett mellanspektra (troligen man – obestämbart – troligen kvinna). Det osteologen observerar och uttalar sig om i dessa fall är egentligen bara benens karaktärsdrag. Benen som uppvisar

maskulina drag klassificeras i enlighet med det, men kan i själva verket komma från en storsvuxen kvinna, liksom ben med feminina drag kan komma från en småvuxen eller finlemmad man.

⁶¹ Pers. komm. Lars Einarsson, 2016-04-13.

⁶² Einarsson 2016, s. 189.

⁶³ Hafström 1958, s. 761; se även During 1994, s. 14 samt Hocker 2016 och Höglund 1997, s. 46.

⁶⁴ During 1994.

⁶⁵ Hocker 2016a.

⁶⁶ During 1994, s. 81-85.

⁶⁷ During 1994, s. 63.

⁶⁸ Hocker 2016a; se även During 1994, s. 81-85.

⁶⁹ Från "Cesar" har inga koppar- och zinkanalyser gjorts, vilket gör det omöjligt att veta om han haft en liknande kosthållning som "Beata", vilket man skulle kunna tänka sig om de var man och hustru.

⁷⁰ Hocker 2016a; se även During 1994, s. 139-143.

⁷¹ Pers. komm. Irene Lindblom 2016-02-04.

⁷² Höglund 1997, s. 47; se även utställningen *Ansikte mot ansikte* på Vasamuseet.

⁷³ I During 1994 är fyndläget för dessa skelett angivet som för om *Vasa*, men senare analys av fyndregistreringen gör gällande att de i själva verket påträffats vid *Vasas* akter, se Hocker 2004.

⁷⁴ Hocker 2004.

⁷⁵ Digitalt museum, id 23161.

⁷⁶ Från förhören efter *Vasas* förlisning finns en sådan uppassare nämnd, nämligen fältygmästaren Erik Jönssons pojke som tidigare under dagen var med i kajutan när Erik Jönsson förtärde lite kött och bröd, se Hafström 1958, s. 652; se även Höglund 1997, 41-42 för diskussion om benämningen pojke och deras tjänst i flottan.

⁷⁷ Populära framställningar om *Vasa* målar ofta upp en bild av hur söndagslediga stockholmarna samlats på kajerna för att vinka av skeppet och se henne löpa ut från huvudstaden. Att *Vasas* avsegling verkligen väckte en sådan uppståndelse ska vi nog inte vara alldeles säkra på. Flottans huvudbas låg i Stockholm och stora örlogsfartyg var en återkommande syn på Strömmen. *Vasa* var visserligen en ny men hade sedan flera månader tillbaka legat förtöjd nedanför slottet och kanske börjat bli en bekant del av stadsbilden. Hennes utlöp var inte annonserat för vidare kretsar, men naturligtvis måste folk på kajerna och i småbåtarna på Strömmen ha tittat upp och följt *Vasa* med blicken när hon passerade och började sätta segel, och för människorna ombord på *Vasa* – i synnerhet de medföljande gästerna – måste rimligen stunden också ha varit speciell.

⁷⁸ Hafström s. 1958, 760.

⁷⁹ Eriksson 2014.

⁸⁰ Hocker 2016a.

⁸¹ Enligt Lagerqvist och Nathorst-Böös 2002, s. 67 motsvarade summan under det sena 1620-talet ungefär betalning för 2,5 dagsverken i Falu koppargruva eller 1 kanna vin och 20 rågsorpor, eller 5 hönor, eller 5 par stövlar, eller en särk utan snörning, eller 30 par strumpor eller en knapp aln blommig satin. Omräknat i dagens penningvärde handlar det om cirka 200 kronor, pers. komm. Lars Lagerqvist, 2016-05-30.

⁸² Tyvärr saknar kolisotopanalysanalys av *Cesars* vävnader, vilket omöjliggör jämförelser med "Beatas" värden. Frågan om huruvida de haft samma kostintag (vilket skulle kunna indikera att de delat hushåll) kan därför inte besvaras.

⁸³ Hafström s. 1958, s. 751, 761.

⁸⁴ Hafström s. 1958, s. 749.

⁸⁵ Ett talande exempel är på denna norm är att skeletten från *Vasa* namngetts efter det svenska bokstaveringsalfabetet, som utgår från mansnamn. Som en konsekvens av detta har även icke könsbestämda individerna fått manliga namn (däribland "Niklas", som vid DNA-analys visat sig utgöra en del av "Beata").

⁸⁶ Jmf Seerup 2010 s. 397-398, som i sin avhandling om den danska 1700-talsflottan visat att denna expanderade och var aktiv även i fredstid.

⁸⁷ Glete 2010, s. [xvii].

⁸⁸ Hocker 2016b.

⁸⁹ Söderström 2006, s. 48-50; 196-197.

⁹⁰ Se diskussion i Ransley 2005.

⁹¹ Se diskussion i Höglund 1997, s. 44, 47.